

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ СІМЕЙНОЮ ПОЛІТИКОЮ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 108–112

Вивчається взаємний вплив сімейної політики держави й демографічної реальності, розглядаються найбільш актуальні тенденції в демографічному розвитку країни.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що сімейна політика в різних державах застосовує різні заходи щодо підтримки інституту сім'ї. На окремих етапах державотворення в різних країнах визначається конкретна мета. У той час як у Франції, наприклад, основна мета сімейної політики — підвищення народжуваності, у країнах Північної Європи — досягнення рівності прав і можливостей чоловіків і жінок, у інших країнах — підтримка молодих сімей. Уряди США та Великобританії практично не включають сімейну політику у сферу своєї відповідальності.

Виокремлюють два основних види теорій, що спрямовані на вивчення питань розвитку сімейної політики і системи соціальної підтримки: теорія індустріалізації та теорія ролей [1].

Теорія індустріалізації розглядається у багатьох працях як еволюційна теорія чи як структурно-функціональна теорія. Згідно з цією теорією, з початком індустріалізації почали відбуватися зміни у структурі суспільства, що, у свою чергу, зумовило виникнення нових соціальних проблем. Наприклад, ранні стадії індустріалізації призвели до дуже високого рівня бідності серед сімей з робітничого класу, а також до залучення дитячої робочої сили. Це потребувало розробки законодавства у сфері дитячої праці й обов'язкової освіти, що мало сприяти вживанню низки заходів для фінансової підтримки сімей.

Деякі ранні форми соціальної підтримки сімей, включаючи надбавки до прожиткового мінімуму, є прикладами реакції держави на ці проблеми. Пристосована до більш сучасного періоду теорія індустріалізації стверджує, що перехід до постіндустріальної економіки призвів до великої не-

сумісності між сімейними обов'язками і роботою, до нестабільності ринку праці, появи нової бідності — усього того, що вимагає оновленої державної соціальної системи для підтримки сім'ї. Різні наукові напрями того часу допускали, що взаємини між змінами в демографічній та економічній ситуації сім'ї, з одного боку, і реакцією демографічної політики — з іншого, були побудовані саме на основі цієї теорії. Оскільки зміни в демографічній та економічній ситуації сімей є загальними для всіх індустріальних і постіндустріальних країн, то теорія індустріалізації допускає, що ці загальні зміни призведуть до однакових відповідних заходів демографічної політики.

Відсоток людей похилого віку в суспільстві, що є індикатором ступеня індустріалізації та індикатором специфічних вікових потреб, має незаперечний вплив на сімейні витрати. З іншого боку, народжуваність впливає на розміри пенсії, охорону здоров'я, соціальне страхування, систему соціальної підтримки та ін.

На відміну від теорії індустріалізації, теорія ролей надає важливого значення історичному розвитку державних установ і політичних партій в окремій країні. Відповідно до сучасних умов ці теорії стверджують, що реакції уряду на глобальні тенденції, які торкаються демографічного та економічного становища сімей, будуть специфічними для історії кожної країни, політичного складу та громадських організацій.

Соціальні зрушення, демографічні зміни, економічна кон'юнктура завжди дуже впливали на сімейну політику. Існують різні думки щодо впливу глобальних макроекономічних факторів на суспільство, включаючи вплив на соціальну держав-

ну систему, на систему цінностей, зайнятість, а також на демографічні тенденції.

Хоча висновки різних досліджень суперечливі, вони усі ведуть до того, що глобальні макроекономічні фактори призвели до визначеної конвергенції в інститутах, цінностях, поведінці.

Відносини між демографічними тенденціями, з одного боку, і сімейною політикою — з іншого, є досить складними. У той час як деякі наукові дослідники доходять висновку, що зниження народжуваності у розвинених країнах не викликає змін у розмірах сімейних допомог [5], інші, навпаки, пов'язують збільшення витрат на сімейні допомоги зі зростанням народжуваності [8]. Результати деяких наукових праць свідчать про збільшення нерівності у сфері державної підтримки між дітьми і пенсіонерами в контексті старіння населення [7]. Незважаючи на те, що зміни у структурі сімей та зміна становища жінок на ринку праці зумовили реформування сімейної політики, збільшення частки літнього населення обмежило зусилля урядів у сфері підтримки сімей.

Розшарування суспільства, високий рівень безробіття, а також зміни у структурі зайнятості призвели до збільшення економічної вразливості сімей. Тиск цих факторів на уряди призвів до поліпшення соціального захисту сімей від ризику бідності. Ці фактори також стали поштовхом для прийняття різних програм зі зниження безробіття і до введення схем перевірки доходів. У сфері сімейної політики це привело до появи нових заходів у соціальній системі, здійснюваних при перевірці доходів, включаючи французьку систему сімейних допомог (*complement familial*), введenu в 1977 р. Водночас запровадження подібних проектів зменшило обсяги державного фінансування і призвело до труднощів щодо зниження статей витрат на соціальну підтримку [1, 130].

Поява загального європейського ринку і зростання важливості соціальних питань у Європейському Союзі, глобальна економічна інтеграція, що послаблює конкурентоспроможність державної соціальної підтримки через надзвичайно регульовані ринки, є на сьогодні беззаперечними проблемами. Бажання залишитись економічно конкурентоспроможними, а також побоювання соціального демпінгу примушує держави зменшувати обсяги соціальних допомог. Зокрема, високопрофесійна, соціально захищена робоча сила може становити собою важливу конкурентну перевагу, а соціальна допомога у цьому випадку буде фактором виробництва.

Із 70-х років минулого століття сімейна політика почала істотно змінюватися, нинішня сімейна політика пристосувалася до нових демографічних та економічних реалій, з якими зіштовхується сучасна сім'я.

Сучасна державна політика щодо сімей, безперечно, має вплив на демографічну поведінку. Вона регулює умови зайнятості, визначає право на отримання соціальних допомог, надає освітні послуги та послуги з охорони здоров'я, визначає права та обов'язки батьків. Таким чином, державна політика формує сімейне життя відносно можливостей та обмежень. Але необхідно, щоб така політика заохочувала окремі типи сімейних структур, стимулюючи офіційний союз чи перешкоджаючи розлученням, позашлюбному народженню дітей. Так, щедрі соціальні допомоги в деяких країнах зруйнували традиційні сімейні цінності і заохотили нетрадиційні форми сімей.

Необхідно відзначити, що зв'язок між державною сімейною політикою та демографічною поведінкою дуже складний. Через неосаяжність сфери дослідження всієї сімейної політики розглянемо вплив політики на три основні демографічні та економічні компоненти: народжуваність, сімейну структуру та участь матерів на ринку праці.

Основні напрямки досліджень у сфері народжуваності можна поділити на групи: 1) аналіз впливу політики в цілому на народжуваність; 2) вплив політики на ймовірність позашлюбних народжень; 3) вплив політики на народжуваність у молодих мам.

У першій групі досліджень вчені констатують позитивний вплив політики на народжуваність. Високі сімейні чи дитячі допомоги пов'язані з більш високим рівнем народжуваності. Водночас здебільшого цей вплив оцінюється як незначний. На підставі міжнародного аналізу канадські вчені А. Готьє і Ж. Хатціус оцінили, що збільшення сімейної допомоги на 25 % призвело б до збільшення сумарного коефіцієнта народжуваності на 0,07 дитини на жінку [4].

Дослідники, які використовували вікові показники народжуваності і показники народжуваності різних порядків, дійшли висновку, що заходи сімейної політики впливають найбільше на час народження, ніж на загальну кількість дітей. Наприклад, британський соціолог Дж. Ерміх вважає, що збільшення розміру дитячих допомог приводить до збільшення ймовірності народжень, при цьому заохочує раннє материнство [3].

Дослідження німецьких і шведських авторів батьківських відпусток і субсидій по догляду за дитиною свідчать про їх позитивний вплив на народжуваність, хоча ефект і невеликий.

Інша група досліджень вивчає вплив політики на ймовірність позашлюбних народжень і на народжуваність у ранньому віці. Основною компонентою аналізу є допомоги, які здійснюються через перевірку доходів, при цьому встановлюється вплив допомоги на позашлюбну народжуваність. Більшість вчених доходять висновку, що сімейні допомоги, наприклад, серед підлітків не мають істотного впливу на позашлюбну народжуваність.

Можливість поєднання роботи та сімейних обов'язків є одним із чинників згоди жінки на народження дітей. Вважається, що тривалі відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами і дитячі субсидії заохочують матерів до виходу на роботу.

Наприклад, англійський вчений С. МакРай вважає, що одержання допомоги у зв'язку з народженням дитини, яке надається підприємцем, але максимальний розмір якого обмежений державою, має позитивний вплив на повернення жінки на роботу після народження [6].

Інші вчені вважають, що у випадку тривалих відпусток спостерігається скорочення заробітної плати жінки, тривалі декретні відпустки також асоціюються зі стереотипною роллю жінки.

Результати взаємозв'язку впливу послуг дошкільних закладів і декретних допомог також неоднозначні. Шведські вчені С. Густафсон і Ф. Стаффорд оцінили, що надання соціальних послуг по догляду за дитиною заохочує матерів, які мають дітей дошкільного віку, виходити на роботу. З іншого боку, німецькі вчені М. Крейфендельд і К. Ханк не знайшли ніяких свідчень щодо впливу надання соціальних послуг по догляду за дитиною на материнську зайнятість [1, 134].

Відносно грошових допомог результати переважно зводяться до того, що допомоги, які виплачуються за умови перевірки доходів, мають потенційно стримуючий ефект на ймовірність виходу на роботу чи збереження роботи.

Також треба відзначити, що більшість досліджень, які аналізують вплив заходів сімейної політики у сфері декретних відпусток, зосереджені насамперед на наслідках для жінок, зокрема таких, як материнська зайнятість чи заробітна плата матері після виходу з декретної відпустки.

Воднораз, наприклад, у країнах Європи спостерігається тенденція, згідно з якою більш тривалі і більш щедро оплачувані відпустки приводять до

зниження дитячої смертності та є ефективним методом поліпшення дитячого здоров'я.

Сукупність змін останніх кількох десятиліть прийнято позначати терміном "другий демографічний перехід". Якщо перший демографічний перехід супроводжує модернізацію суспільства на етапі розширення можливостей для задоволення базових, матеріальних цінностей, то для другого демографічного переходу характерно те, що „всі помисли людини зосереджені на самореалізації, волі вибору, особистому розвитку та індивідуальному стилі життя, емансипації, і це знаходить відбиття у формуванні сім'ї, установках відносно регулювання народжень і мотивах батьківства. Зростаючі доходи, економічна й політична захищеність, які демократичні держави загального добробуту пропонують своєму населенню, зіграли роль спускового гачка для "тихої революції", при якій індивідуальні сексуальні переваги приймаються такими, які вони є, і рішення про спільне життя, розлучення, аборт, стерилізація та добровільна бездітність залишаються на розсуд індивідуумів і сімейних пар" [5].

Поширення використання ефективної контрацепції для відкладання народжень серед наймолодших партнерів призводить до підвищення середнього віку матері при народженні першої дитини й до того, що сім'ї, як правило, приймають свій остаточний вигляд набагато пізніше, ніж це було прийнято раніше. Значне зростання використання контрацепції в молодому віці (особливо до 20 років) приводить до того, що підвищення ефективності контролю над народжуваністю стає менш залежним від тривалості партнерських союзів і кількості народжень. А якщо взяти до уваги відкладання шлюбу в зв'язку із загальними змінами соціальних умов і способу життя, які пов'язані, у свою чергу, зі збільшенням тривалості загальної та професійної освіти, то зниження кількості народжуваних у віці до 25 років стає безповоротним.

Одне з чільних місць у новітніх тенденціях займають зміни, пов'язані із соціально-економічною та психологічною переоцінкою положення ролі жінки й чоловіка в суспільстві та сім'ї.

На сьогодні всі розвинені країни можна поділити таким чином: передусім це Скандинавські країни, в яких раніше, ніж в інших країнах, відбувся розподіл у часі трьох етапів особистого життя: початку регулярного сексуального життя, відокремлення від батьківської сім'ї, вступу до шлюбу та народження дитини. Відповідно до формальних демографічних критеріїв процес зміни моделі шлюбності та народжуваності зайшов

там далеко, для них характерно високий ступінь модернізації інституту сім'ї та поява таких нетрадиційних феноменів, як самотнє життя молодих людей, тривалість якого зростає, дошлюбне співжиття з партнером без формального оформлення союзу, народження дитини поза зареєстрованим шлюбом та ін. Аналогічні характеристики в суспільстві спостерігаються у країнах Західної Європи та Канаді [2].

Перехідне положення займають країни Південної Європи, в яких, з одного боку, швидко зростає кількість молодих людей, які залучені у процеси довготривалої професійної освіти, відповідно в цих країнах стрімко "старіє" перший шлюб і відкладається народження дітей. З іншого боку, тут зберігаються такі традиційні риси, як проживання неодружених дорослих дітей з батьками, низька поширеність консенсуальних шлюбів та істотно менші показники позашлюбної народжуваності. За цими характеристиками шлюбу й партнерства до країн Південної Європи близька і Японія, суперечливо складається ситуація й у США, де, незважаючи на ранній початок другого демографічного переходу, процеси йдуть набагато повільніше, ніж в інших країнах, і тим більше порівняно із країнами Південної Європи.

Країни Східної та Центральної Європи, що були в недалекому минулому в єдиному соціалістичному таборі, до яких належить і Україна, утворюють крайню групу з найнижчим ступенем модернізації. В цих країнах також можна виявити всі основні риси, які відповідають загальним тенденціям зміни моделі шлюбу, сім'ї та народжуваності. Однак у явному вигляді вони з'явилися набагато пізніше, ніж в інших розвинених країнах.

У цілому багатофакторні обстеження дають різнохарактерні результати відносно впливу політики щодо сімей на демографічну та економічну поведінку. Так, деякі дослідження включають тільки один вид соціальних допомог, інші — аналізують різні види державної підтримки. В обстеженнях можуть вимірюватися значення допомог як на індивідуальному рівні, так і на рівні країни. Тому спостерігаються розбіжності у результатах.

Водночас існує низка взаємопов'язаних проблемних питань. Основне — це питання інструментарію самої політики, тобто сукупність методичних і технічних засобів проведення дослідження. Деякі дослідження включають у свою статистичну модель тільки один вид державної підтримки, а інші розглядають кілька показників соціальної системи. Відсутність послідовності щодо видів чи допомог інших форм підтримки

сімей є найбільш частою причиною виключення цих заходів політики з багатофакторного аналізу. Наприклад, велика кількість досліджень зосереджена на впливі грошової допомоги на демографічну поведінку, при цьому не розглядається вплив заходів, пов'язаних з відпустками з вагітності і по догляду за дитиною.

На сьогодні тенденція старіння населення стає важливим питанням у системі соціального захисту, на ринку зайнятості, в освіті та культурі, іншими словами, для всієї економіки й для всього суспільства. Старіння населення приводить до змін як в економічному, так і в соціальному житті всіх поколінь. Його значущість для системи соціальної підтримки посилюється. Крім того, чисельність населення пенсійного віку збільшується швидше, ніж у будь-якій іншій віковій категорії. Якщо найближчим часом суспільство не адаптується до таких соціально-економічних умов, то можливо таке, що кількість отримувачів соціальних допомог унаслідок досягнення пенсійного віку чи за хворобою, а також кількість пенсійних фондів настільки збільшаться, що не буде вистачати наявної кількості працюючих, яка повинна їх підтримувати, тобто збільшиться навантаження на молодь, що, у свою чергу, викличе невдоволення та загрозу нестабільності в суспільстві.

Згідно із прогнозами ООН, до 2050 р. чисельність населення практично всіх європейських держав зменшиться, а процес старіння буде повсюдним. Це призведе до того, що середній вік населення досягне найвищих оцінок серед тих, що будь-коли спостерігалися в історії людства.

Зниження народжуваності та офіційно зареєстрованої шлюбності, зростання позашлюбної народжуваності, високий рівень розлучень — найбільш характерні особливості процесу формування сучасної сім'ї, що викликають суперечливі оцінки.

Зараз в усіх розвинених країнах одна жінка народжує істотно менше двох дітей, а в деяких регіонах навіть менше одного. Взагалі, починаючи із середини 80-х років минулого століття, спостерігається зниження показників народжуваності майже в усіх країнах Європи, у тому числі в Україні. Нормальним явищем упродовж останніх десятиліть стало скорочення народжуваності в усіх вікових групах.

Збільшення кількості народжень у багатьох країнах відбувається винятково за рахунок зростання народжень у жінок віком 30–34 роки. Водночас народжуваність у віці 20–24 роки різко знижується.

Динаміка народжуваності в останні роки складається трохи інакше, ніж у попередній період, передусім це пов'язане саме зі змінами у віковій структурі матерів. Ймовірно, також існує взаємозв'язок із загальними закономірностями переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, що висуває підвищені вимоги до рівня освіти, професійних навичок тощо. Водночас у всіх країнах спостерігається зменшення розміру сімей, водночас їх абсолютна кількість збільшується.

Якщо спочатку демографічний перехід означав переважно зниження шлюбної народжуваності, то нинішня його фаза полягає насамперед у зміні шлюбної поведінки. Кілька десятиліть тому зареєстрований шлюб поспіль був єдиною визнаною суспільством формою подружнього союзу. Останнім часом у сім'ї відбуваються глибокі зміни. Нині можна спостерігати різні типи сімей через розбіжності у важливості певних поведінкових норм, таких як одруження, розлучення та народжуваність.

Спостерігається загальна тенденція до зниження показників шлюбності і збільшення позашлюбних зв'язків, водночас поширені альтернативні форми сімейних і несімейних формацій.

Відзначимо, що при оцінюванні впливу заходів сімейної політики на демографічну поведінку необхідно бути дуже обережним. Так, механізми, що теоретично пов'язують політику та демографічні результати, — це комплекс складних рішень і не-

досконалої інформації, обмежений певними обставинами дійсності.



Література

1. Осколкова О. Б. Государственная семейная политика в странах Европейского Союза // Семья в России. — 1998. — № 1. — С. 123–141.
2. Социальное обеспечение в странах Запада: США, Канада и Великобритания: Сб. обзоров / Ред.-сост. С. Л. За-рецькая, Л. Д. Капранова. — М.: ИНИОН, 1994. — 180 с. — (Сер.: Соц.-экон. проблемы развитых стран).
3. Ermisch J. The Econometric Analysis of Birth Rate Dynamics in Britain // Journ. of Human Resources. — 1988. — V. 23(4). — P. 563–576.
4. Gauthier A., Hatzius J. Family Benefits and Fertility: an Econometric Analysis // Population Studies. — 1997. — V. 51. — P. 306.
5. Lesthaeghe R., Surkyn J. When history moves on: the Foundation and Diffusion of a Second Demographic Transition. — Brussels: Interfase Demography, Free Univ. of Brussels, 2004. — P. 68–90.
6. McRae S. Returning to Work after Childbirth: Opportunity and Inequalities // European Sociological Rev. — 1993. — V. 9(7). — P. 125–138.
7. Preston S. Children and the elderly: divergent paths for America's dependents // Demography. — 1984. — V. 21. — P. 68–74.
8. Wennemo I. Sharing the Costs of Children; Studies on the Development of Family Support in the OECD countries. — Stockholm: Swedish Inst. for Social Research, 1994. — P. 35–58.

Визначення й коригування сімейної політики держави, покликаної позитивно впливати на демографію, повинні ґрунтуватися на глибокому аналізі демографічної дійсності з урахуванням передового наукового досвіду.

Определение и корректировка семейной политики государства, призванной оказывать положительное влияние на демографию, должны основываться на глубоком анализе демографической действительности с учетом передового научного опыта.

Definition and updating of a family policy of the state, called to make positive impact on a demography, should be based on the deep analysis of the demographic validity taking into account the advanced scientific experience.

Надійшла 28 серпня 2009 р.